

Szövegtípus és deixis: a térdeixis funkciója a magyar népdalban

1. Tanulmányomban a deixis egy alaptípusának, a térdeixisnek a működését vizsgálom olyan magyar népdalokban, amelyekben úgynevezett „természeti kezdőkép” fordul elő. A munka elsődleges célja e természeti jelenetek értelmezéséhez közelebb kerülni: szövegen belüli funkcionálásuk, kontextuális beágyazottságuk, a megértés folyamatában betöltött szerepük elemzése. Másképpen, abban hozni új eredményeket, hogy hogyan dolgozhatók fel ezek a természeti jelenetek a térdeixis szövegalkotó, jelentéskonstruáló működési mechanizmusának a tükrében. A tanulmány szerves része egy szélesebb kutatási témakörnek, amely a tér jelentésképző szerepének, metaforizációs lehetőségeinek a feltárását irányozza elő az említett szövegekben. A funkcionális-kognitív keretben végzett vizsgálat empirikus jellegű, a felhasznált szövegtípusok egy kifejezetten szövegkutatási célokra készült antológia (Ortutay–Katona 1975), illetve Kodály Zoltán–Vargyas Lajos népzenei alapkorpusznak tekinthető gyűjteménye (*A magyar népzene* 1991, rövidítése: KV).

A dolgozatban elméleti bevezetésként a deixis, azon belül a térdeixis néhány olyan általános jellemzőjét vázolom fel, amelyek a vizsgált szövegtípus szempontjából adekvátak tekinthetők. Ezt követi a népdalokra vonatkozó átfogó elemzés ismertetése, amelyben a térdeixis szövegbeli elhelyezkedésének, szerepének főbb irányait, csomópontjait szemléltetem a természeti jelenetekkel összefüggésben.

2. A funkcionális nyelvészet szövegfelfogásában központi fogalom az alapvetően viszonyrendszerként értelmezhető szövegvilág, amelynek tényezői a következők: a tér- és az időjelölések, a nyelvi interakciókban részt vevőkkel kapcsolatos szociális ismeretek, a beszédhelyzet fő jellemzői, a nyelvi és nem nyelvi cselekvések, a szöveg mint önmagára utaló rendszer, referenciák, referenciaviszonyok, valamint a deixis. A szövegvilágot a résztvevők (megnyilatkozó és befogadó) által elméjükben aktivizált dolgok és azok viszonyai (alapvetően főnevek és igék) határozzák meg (Tolcsvai Nagy 2001: 121). E viszonyrendszerben kiemelt szerep jut a térnek, amely nem független rendszerként reprezentálódik, hanem a beszélő kiindulópontjából értelmezett nézőpontszerkezet határozza meg (Tolcsvai Nagy i. m. 125–7). A szöveg lineáris és temporális jellegéből adódóan a szövegvilág is dinamikus műveletek sorozatában épül, amelyben a kontextuális (fizikai és szociális) ismereteknek fontos szerepük van.

Kognitív keretben a deixis az episztemikus lehorgonyzás (grounding) műveletéhez kapcsolható, amelyben a beszédesemény résztvevői az általuk hozzáférhető kontextuális ismereteket felhasználva a nyelvi reprezentációkat feldolgozzák. „An

entity is epistemically grounded when its location is specified relative to the speaker and hearer and their spheres of knowledge” (Langacker 1987: 489, idézi Laczkó 2008a: 317). A kontextus fogalma alatt a szituációs kontextus, a cselekvés kontextusa, valamint a tematikus kontextus (amelybe a világra vonatkozó tudás is beletartozik) együttes ismeretei értendők (Tátrai 2004). A lehangonyzásban kiemelt szerep jut a deixisnek.

A deixis a levinsoni definíció szerint a beszédhelyzetre utalás legnyilvánvalóbb nyelvi formája. „The single most obvious way in which the relationship between language and context is reflected in the structures of languages themselves, is through the phenomenon of deixis” (Levinson 1983: 54). A deixis tehát „olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak feldolgozásából származnak” (Tátrai 2010: 212). Ennek alapján az egyes viszonyok kifejezésére hagyományosan a térdeixis, az idődeixis és a társas deixis megkülönböztetéséről beszélhetünk (Tátrai i. m.; Levinson különbséget tesz személy- és szociális deixis közt, vö. 1983: 62). Ettől, a beszédhelyzet „külső” környezetére vonatkozó, exoforikus referenciájú deixistől lényegesen különbözik a diskurzus belső szerveződését reflexió tárgyává tevő diskurzusdeixis, amely értelemszerűen endoforikus. A diskurzusdeixis egyfelől a nyelvi reprezentáció szintjén a tér- és az idődeixissel mutat szoros kapcsolatot, mivel ezek metaforizációjából eredeztethető. Másfelől a résztvevők metapragmatikai tudatosságára irányítja a figyelmet, vagyis a kontextus fizikai és szociális összetevői mellett beszélhetünk mentális viszonyokról is.

A deixis fiziológiai meghatározottsága a nézőponttal van összefüggésben: a megnyilatkozó saját testéből kiindulva tapasztalja meg és dolgozza fel a tér- és az időviszonyokat. Az *én, itt, most* egocentrikus középpont egyben kiindulópont is a különböző deiktikus nyelvi kifejezések szerveződéséhez, ilyenformán beszélhetünk deiktikus centrumról (Bühler 1934). Ez utóbbi szerepe jelentős, „a megnyilatkozó a deiktikus kifejezések alkalmazásával ugyanis arra készíti a címzettjét, hogy az a figyelmét a beszédhelyzet bizonyos aspektusaira irányítsa, és azokat abból a kiindulópontból szemlélje, amelyet ő felkínált” (Tátrai 2010: 214). Esetenként a deiktikus centrum áthelyezése is lehetséges (deiktikus kivetítés), ilyenkor a megnyilatkozó a sajátjától eltérő kiindulópontból konstruálja a jelenetet. Mindez a nézőpont összetett viszonyrendszeréből eredeztethető, amelyben a semleges kiindulópont, a referenciális központ és a „tudatosság szubjektuma” nem mindig esik egybe (Tolcsvai Nagy 2001: 125–7).

A deiktikus kifejezések eredendően és prototipikusan valós fizikai térben zajló beszédhelyzetek viszonyaira utalnak: „The facts that deixis should act as constant reminder to theoretical linguists of the simple but immensely important fact that natural languages are primarily designed, so to speak, for use in face-to-face interaction” (Levinson i. m. 54). Ez a megállapítás a szimbolikus deixissel szemben (amely meglátásom szerint a metaforizálódott kifejezésekkel azonosítható) a geszturális (gesztusokkal kísért, verbális és nonverbális elemek együttes alkalmazását jelentő) deixis prioritására hívja fel a figyelmet. Ezzel összefüggésben Lyons (1975, idézi Levinson i. m. 60) határozottan állítja a deiktikus utalás ontogenetikai elsőbb-

ségét és egyben alapként funkcionálását egyéb referenciális műveletekhez képest. A közvetlen interakció és ennek jellemzői minden olyan szövegtípus esetében jelentőséggel bírnak, amely szóbeliségen alapul: így a társalgási szövegtípusok mellett a szájhagyomány útján terjedő folklórműfajoknál is.

A térdeixis tehát lényegét tekintve exoforikus, geszturális jellegű, az egyik legalapvetőbb és legnyitottabb kategóriája a deixisnek. „A beszédesemény fizikai terének megfigyeléséhez kötődő térdeixisről elmondható, hogy egyfelől alapvető kategóriája a deixisnek, amelyet legjobban az mutat, hogy a térbeli viszonyokat megjelenítő egyes deiktikus kifejezések akár személyközi, akár időbeli, akár diskurzusbeli viszonyok reprezentálásának a metaforikus alapjául szolgálnak. Másfelől az is megállapítható a térdeixisről, hogy nyitott, prototípuselvű kategória, amelynek középpontjában azok a deiktikus kifejezések állnak, amelyek a beszédesemény terében észlelt dolgok elhelyezkedését, illetve mozgását reprezentálják. A térdeixis fogalomkörébe vonhatók ugyanakkor azok a dolgot, módot, állapotot, minőséget, mennyiséget és egyéb körülményt megjelenítő kifejezések is, amelyek megértése megköveteli a beszédesemény fizikai terének a feldolgozását” (Tátrai 2010: 222). Prototipikus térdeixisnek mégis azok tekinthetők, amelyek „a beszédesemény terében fizikailag észlelt (esetleg odaképzelt) élő és élettelen dolgok relatív elhelyezkedését, illetve mozgásul kiindulópontját, célpontját vagy éppen irányát jelölik” (Tátrai i. m. 219). Ezek nyelvi megjelenítői a határozószói névmások, bizonyos helyhatározószók, valamint az *ez* és *az* névmások és ragozott alakjaik. Hangsúlyozni kell a tér és az idő közötti szoros kapcsolatot, amelyet AZ IDŐ TÉR metafora fejez ki, vagyis a térjelölő elemek gyakran metaforizálódnak, és az időt reprezentálják (vö. Evans 2004). Emellett Levinson szerint a térdeixis mindig tartalmaz rejtett idővonatkozást, míg a fordítottja nem igaz (Levinson 1983: 85). Ez úgy értelmezhető, hogy térbeli megjelenítés csak konkrétan definiált időben lehetséges.

A népdalban a térdeixis működésének vizsgálata, annak jelentősége több okból igazolható. Mint arra már utaltam, ebben a szövegtípusban eredetileg a közvetlen interakció volt meghatározó. „A népköltészet meghatározásához az is hozzátartozik, hogy előadási, megőrzési módja a szájhagyományozó továbbadás” (Ortutay 1975: 44). E sajátosság következménye az, hogy a szövegépítkezés folyamán nagy hangsúllyal fordulnak elő a szövegen túlmutató, kontextuális ismereteket feltételező nyelvi elemek. Azt is meg kell jegyezni azonban, hogy a szóbeli hagyományon alapuló műfajok nagymértékben különböznek az egyéb beszélői megnyilvánulásoktól: gyakran a szövegeknek a kontextustól való függetlenedési folyamata figyelhető meg. A kontextuális ismeretek alkalmazásának viszonylag nagy mentális erőfeszítést igénylő szerepe mellett azonban számos jelentésformáló tényező hivatott ellensúlyozni azokat: olyan szabályszerűségeket értek itt, amelyek az ismétlődő motívumokban, elemi jelenetekben, ismert metaforákban, valamint a jelentés építkezési mechanizmusainak sematikus formáiban jelentkeznek. A szövegek sajátossága az egységes szociokulturális háttér, amelyben koherens hálózatot alkotnak, ezáltal az egyes egyedek (szövegek) megértésében más szövegekhez fűződő ismeretek is fontos szerephez jutnak (az intertextualitásról l. Beaugrande–Dressler 1981/2000).

Bár a magyar lírai népdalok körében elterjedt – elsősorban szövegszerkezeti fogalomként ismert – „természeti kezdőkép” elnevezése arra utal, hogy szöveg-

kezdő formula, amely megelőz valamely nem természeti jellegű részt, már a folklórkutatók is felismerték, hogy terjedelme, jelentésképző szerepe igen változatos „sokszor nemcsak verskezdő hasonlat, indítókép, hanem végighalad a vers minden szakaszán” (Ortutay i. m. 64). Ám nemcsak ez a tény vet fel problémákat a kérdéses jelenség elemzése kapcsán, hanem az a definíció is, amely szerint a „természeti kezdőkép” két részre bontja a dalokat: egy bevezető részre (amely maga a természeti kezdőkép) és egy ehhez kapcsolódó, érzelmi-értelmi mondanivalót tartalmazó második részre (Ortutay i. m. 64). Ez az éles elkülönítés elméleti alapon is megkérdőjelezhető, hiszen a funkcionális-kognitív megközelítés értelmében a szöveg „üzenete” lineáris és párhuzamos feldolgozások hálózatában képződik, amelyben minden szövegelem részt vesz. Emellett a „természeti – nem természeti” feldolgozási egység egyértelmű különválasztása sok esetben problematikus. A „természeti kezdőképek” fajtáinak vizsgálata eddig néhány prototipikus jelenség bemutatásában merült ki, hol szintaktikai, hol szemantikai szempontok hangsúlyozásával. A térdeixis vizsgálata olyan elemzés keretében valósulhat meg, amely újszerű megközelítésben tárja fel e szövegek értelmezési lehetőségeit. Itt szeretném megjegyezni, hogy a magam részéről a „természeti kezdőkép” elnevezéssel szemben szerencsésebbnek tartom – a kognitív nyelvészet hasonló fogalmaihoz igazodva – a **természeti jelenet** megjelölést.

3. Figyeljük meg a következő népdal első két sorát.

- (1) *Amoda le van egy erdő, jaj, de nagyon messze van!*
Közepibe, közepibe két rozsmaringbokor van.
 (Szerelmi dalok: 366/3)

Az *amoda* ez esetben nem az *oda*, hanem az *ott* hangsúlyozott párjának feleltethető meg, vagyis az *amott* szinonimája, 'ott messze' jelentésben értelmezendő (Bárczi–Ország 1978). E távoli pont kijelölése implikálja a kiindulópontot is, vagyis a két pont közötti viszony már megteremtí az azt körülvevő teret. Az *amoda le* (ott lent) kettős deixis, amelyből az első itt inkább a horizontális, a második pedig a vertikális irányú összetevője a rámutatásnak. Ez az összetett deixis tehát azt

a képzetet teremt meg, hogy a megnyilatkozó távolról, egy magasabb pontról tekint lefelé egy tárgyra. E kettős deixis gyakori szövegkezdő elem: változatai az *arról alul, onnand alul, arra alá*. Az erdőhöz kapcsolódó helydeixis által reprezentált távolság ismétlése, sőt fokozása az első sor második fele: a *jaj* indulatszó emotív elem, amely a tudatosság szubjektumát emeli ki, ezáltal a *messze* értelmezése szubjektív viszonyok közt érvényesül. Az erdő lokalizációját követően annak dimenziális jellemzőjére utal a *közepibe* kifejezés.

Az elénekelt jelenetről elmondható, hogy a beszélő és a hallgató közel azonos kiindulópontból szemléli azt, bizonyos, hogy a beszélő megítélése szerint a hallgató számára nem okoz gondot az ő kiindulópontjával való azonosulás. Másrészt fontos jellemzője, hogy perceptuálisan – elsősorban vizuálisan – érzékelhető a résztvevő felek által, és ez magában foglalja azt, hogy a szemlélt jelenet a megnyilatko-

zás idejével azonos időben zajlik. Igaz, hogy a két rozmaringbokor látványa fiziológiai ismereteink alapján akadályba ütközik: az erdő közepén bújó rozmaringbokrokat lehetetlen látni, mivel az erdő messze van, a bokrok pedig a fák takarásában vannak. Az idézett szövegrészlet arról tanúskodik, hogy a megnyilatkozó a hallgató figyelmét egy tőlük távol eső helyen lévő tárgyra irányítja, miközben a távolság nagyságára és az ő ezzel kapcsolatos negatív érzelmi viszonyulására hívja fel a figyelmet. A távolra mutató helydeixis szerepe alapvetően az eltávolítás, valamint a beszédhelyzetben részt vevő másik fél figyelmének az irányítása. A szövegrészlet folytatása a következő:

*Egyik hajlik a vállamra, másik a babáméra;
Így hát, kedves kis angyalom, tiéd leszek valaha.*
(Szerelmi dalok: 366/3)

A harmadik sorban egy, a párosítókból gyakorta előforduló jelenet kerül kivételre: a szerelmi egyesülést megjelenítő kép pozitív minősítésű. Az E/1. személyű birtokos személyjellel önmagára utaló beszélő itt, a korábban helydeixissel kijelölt helyen, a lehajló rozmaringbokrok alatt jelenik meg a szerelmi társal, akire E/3. személyben referál. Olyan statikus kép ez, amely egy, a valós térben megjelölt helyen, a valós fizikai világban nem érzékelhető jelenetet ábrázol. Mindazonáltal a megnyilatkozás idejéhez képest e természeti jelenetet egyidejűség jellemzi. Az utolsó sor proposíciója elszakad e természeti környezettől: az *így hát* bevezető egy eddigiekről való összegzéshez, azoktól való elvonatkoztatáshoz és a *jaj, de messze van* után itt kerül előtérbe ismét a megnyilatkozó mentális alapállása. A *kedves kis angyalom* megszólítás, amely a szerelmi társ jelenlétét feltételezi a beszédhelyzetben, nem feltétlenül jelenti a versszak első felében lévő hallgatóval való azonosságot. Végül hogyan állítható párhuzamba a *tiéd leszek valaha* megállapítás az első három sor természeti jelenetével? A *tiéd leszek* kifejezés egyfelől egyesülésre, amely a rozmaringbokor-jelenethez kapcsolódik, másfelől jövőidejűségre referál. Ez utóbbi azonban különbözik a természeti jelenet látszólagos jelenidejűségétől. Ehhez kapcsolódik a *valaha* mint időmegjelölés, amely a távoli jövőbe, határozatlan időpontba helyezi az állítás megvalósulásának idejét: jelentése itt 'valamikor a jövőben' (Eöry 2007: 1700), amely nagyfokú bizonytalanságot tartalmaz, ezáltal módosítja („lebegteti”) a *tiéd leszek* állítás határozottságát. Míg itt az idő dimenziója hangsúlyos, addig a tér dimenziója eltűnik (az egyesülés fogalmában kifejezett térviszony a valós fizikai térben nincsen lehorgonyozva). Az időbeli távolság az első rész (1–3. sor) térbeli távolságával áll metaforikus párhuzamban.

A térdeixis művelete az alábbi folyamatban összegezhető: a beszédhelyzet résztvevői egymáshoz közel, közös fizikai térben helyezkednek el, amely egy mindkettejük számára perceptuálisan érzékelhető természeti környezet. A távolra mutató helydeixis által a megnyilatkozó a hallgató figyelmét egy számukra közösen, vizuálisan érzékelhető természeti tárgyra, az erdőre irányítja, vagyis térben határozottan eltávolítja a megnyilatkozás helyétől. A természeti tárgy lokalizálása után annak dimenzionális jellemzőire referál, a tárgyon belül újabb, perceptuálisan már nem érzékelhető helyet jelöl meg, amely egy – szintén természeti – jelenet

megkonstruálásának alapja lesz. Ez a jelenet térben távol, időben látszólag a jelenben ábrázolódik, ám nem tekinthető valósnak, ezért időbeli lehorgonyzódása bizonytalanná válik, majd csak a negyedik sorban történik meg. A térdeixis tehát egy perceptuálisan érzékelhető természeti tárgyon keresztül egy közös figyelmi jelenetet nyit meg, amelyben a természeti tárgy referenciapontként funkcionál. A természeti tárgy, mint referenciapont, Langacker valóságértelmezésében olyan potenciális jelenet konstruálásának a kiindulópontja, amely – a beszélő számára is nyilvánvalóan – kívül esik a lehetséges valóság tartományán, ennek következtében nem beszélhetünk valódi átrendeződésről, hanem az eredeti nézőpont folyamatos fenntartásáról (Langacker 1991: 244).¹ Hasonló művelet figyelhető meg a következő szövegekben:

- (2) *Látod-e te azt a hegyet,
Hegy tetején azt a meggyest?
Én majd rázom, te csak szedjed!
Adok csókot, de csak egyet.*
(Szerelmi dalok: 209)

A figyelemirányítás a hegyet jelöli ki referenciapontként, majd ahhoz kapcsolódóan a meggyes lesz a figyelmi jelenet helyszíne. A két szerelmes meggyeszedése a hegytetőn a bizalmas együttlétnek mint vágynak (mentális állapotnak) a képi kivetítése. A távol eső, periférikus hely itt is egy intim, lezárt tér, amely ezáltal is metaforikus értelmezést kap. A térben való eltávolítással itt párhuzamos az időbeli (jövőre irányuló) eltávolítás.

- (3) *Arra alá de sok a fa, a fa!
Sokat sírtam alatta, alatta.
Azért zöldelltek ki arra a fák,
Bús könnyeim sokat megáztatták.*
(Keservesek: 14)

A távoli facsoport referenciapontként itt egy múltbeli jelenet helyszíne, felidézője, a fák ok-okozati alapon (sírás → kizöldülés) e jelenet tanúságtevői is egyben. Az (1)-ben idézett *de messze* kifejezéssel párhuzamba állítható a *de sok* megjelölés, amely szintén negatív mentális állapotot ábrázol (a sok fa – sok sírás – sok áztatás a feldolgozás alappilléreiként funkcionálnak a szövegben).

¹ A fiktív és valós világ egyidejűségét szemlélteti a következő szöveg:

*Amott a hegyek lábánál,
A kősziklák oldalánál
Ott sírok én mind szüntelen,
Ahol senki sincsen jelen.*
(Szerelmi dalok: 304/1–2)

- (4) *Láttad-e te, babám, azt a száraz nyárfát,
Azt a száraz nyárfát?
Mikor az kiszökdül, akkor jövök hozzád,
Akkor jövök hozzád.*
(Szerelmi dalok: 330/1)

(4)-ben a távolra mutató névmás által kijelölt nyárfa a referenciapont, amelynek lényegi minősítője az, hogy száraz. A száraz fa olyan háttérismereteket mozgósít, amely szerint az a növény elpusztult, és ez a folyamat visszafordíthatatlan. A megnyilatkozó a fa kiszökdüléséhez, mint fiktív jelenethez, vagyis egy természet törvényeinek ellentmondó esemény bekövetkezéséhez köti a kapcsolat folytatását. A felidézett fiktív figyelmi jelenet valószínűtlensége (lehetetlensége) a perceptuálisan érzékelhető tárgy szemlélésén, az ahhoz fűződő háttértudáson keresztül válik értelmezhetővé.

Láthattuk, hogy a távolra mutató helydeixis gyakori szövegkezdő helyzetben, amely a tagmondat (clause) első elemeként prominens helyet foglal el a többi elemhez képest: mintegy alapként funkcionál, amelyre ráépül az azt követő információ. Ez mentálisan nagyobb erőfeszítést követel, ám az emlékezetben tartósabbnak is bizonyul, és az új ismeretek beépülésével fokozatosan halványul el (Gernsbacher–Hargreaves 1992). A deixis távolra mutató formái esetében mind a személy-, az idő- vagy a térdeixis vonatkozásában (*ő, akkor, az, ott*) nehezebben azonosítható a referens, mint a közelre mutató deixisnél, és ez fokozottan érvényes szövegkezdő pozícióban. E két szempont együttese azt eredményezi, hogy a szövegkezdő távolra mutató helydeixis nagyfokú mentális erőfeszítést igényel. Ezen belül elkülönül az önálló használatú deixis a nyelvi kifejtő deixistől is, az önálló használatú deiktikus elem ugyanis nagyobb mentális erőfeszítést kíván, mint a kifejtő, amely kijelöli a potenciális referensek körét (Laczkó 2008a: 320–1, 337).

Az előzőekben már hangsúlyoztam, hogy a térdeixis szoros összefüggésben áll a szövegvilágon belüli figyelemirányítással (amely párhuzamosan működik a szövegvilág konstruálásával). E mentális folyamatnak a szövegen keresztüli működése részletesebb vizsgálatot igényel. A figyelem irányítása olyan interakció (társas tevékenység) keretében értelmezhető, amelyben „a diskurzus egyik résztvevője, a megnyilatkozóként fellépő beszélő vagy író – a maga kontextusfüggő kiindulópont(ok)ból reprezentálódó közlésével – a másik résztvevő(k) mentális irányultságát (figyelmét, megértését) kívánja befolyásolni a diskurzusvilágának létrehozását illetően” (Tátrai 2009: 369). A figyelem lényegében a kognitív folyamatok intenzitásával, energiaszintjével hozható kapcsolatba, amely a gyakorlatban feltűnőséget jelent (Langacker 1987: 115), és ez az előtér-háttér, figura-alap elrendeződésben nyilvánul meg. A szövegkezdő helyzetben megjelenő deiktikus nyelvi elem, mint arra már rámutattam, eredendően figyelemfelkeltő. A térdeixishez társulhat olyan nyelvi elem, amely explicit figyelemfelhívó funkcióval rendelkezik. Ilyen a (2)-ben a *látod-e te*, (4)-ben a *láttad-e te, babám* kérdés formájú felszólítás, először a vizuális észlelésre való felhívással, majd a hallgató megszólításával. Ennek számos változata létezik, például (5) *ládd a kerek erdőt amott* felszólító módú igével. A (jellemzően

apoztrofikus) megszólítás és a cselekvésre ösztönző felhívás a lírai alkotások úgynevezett „közvetlenségére”, egy speciális beszédhelyzet szerveződésére utal, amelyben a megnyilatkozó észleléseit aktuálisan éli meg: „A lírában nem történet van, hanem történés: az élményszerű tapasztalat nem megtörténtként vagy megtörténhetőként, hanem éppen zajló történésként reprezentálódik [...] a prototipikus lírai alkotásokat nemcsak az apoztrofikus megszólítás, hanem az apoztrofikus felszólítás is jellemzi” (Tátrai 2008: 54). Ennek alapján még hangsúlyosabban elmondható, hogy a szövegkezdő helyzetű térdeixisnek önmagában felszólító-felhívó funkciója van: a beszédhelyzetben való részvételre, a megnyilatkozó nézőpontjával azonosulásra, onnan a figyelmének egy távoli tárgyra való irányítására ösztönöz.

A térdeixis szerepe azonban a figyelemirányításban nem egyszeri, hanem egész műveletsorozatot indíthat meg. Ismét idézem az elsőként elemzett szöveget:

- (1) *Amoda le van egy erdő, jaj, de nagyon messze van!
Közepibe, közepibe két rozmaringbokor van.
Egyik hajlik a vállamra, másik a babáméra;
Így hát, hát kedves kis angyalom, tiéd leszek valaha.*
(Szerelmi dalok: 366/3)

Elsőként a figyelem rézsútosan lefelé, a távolban elhelyezkedő erdőre irányul. Ezután az erdő referenciaponttá válik, és ennek közepe kerül fókuszba (deiktikus, itt anaforikus elem az *-i* birtokos személyjel). Az erdő közepe lokalizációs alapja a két rozmaringbokornak, amely a figyelemirányítás következő állomása. Végül az *én* és *ő*, pontosabban az *én* vállam és az *ő* válla kettős jelenik meg figuraként. A figyelemirányítás állomásai tehát: itt → ott → erdő → közepe → rozmaringbokor → én (vállam) – babám (váll), vagyis „mi”. Minden egyes állomás új referenciapontot képez a korábbihoz képest. Hasonló műveletsort látunk (5)-ben.

- (5) *Ládd a kerek erdőt amott,
Alatta a küs fojlomot;
Fojlomon túl van egy falu,
Azzal, kiér emészt a bú.*

*Abban lakik a nagy utcán;
Gólyafészek van a házán,
Léces küs kert ablakj' alatt;
Mos meszelték bé a falat.*
(Szerelmi dalok: 31/2-3)

Itt is lépcsőzetesen jut el a figyelem a kiindulópontból a célszemélyig/-tárgyig: itt → amott → erdő → alatta → fojloom → túl → falu → utca → gólyafészek → ház → kert → fal.

A figyelemirányítás a perspektíva szűkülésével is együtt jár. Ez a lépésről lépésre való tekintetirányítás, -vezetés nagyon gyakori stratégia a népdalokban, amelynek folyamán a valós térbeli percepció elhagyása figyelhető meg. E művelet

érdekes módon párhuzamba állítható a nyelvi tevékenység működésénél ismert „kiterjesztő aktiváció” fogalmával (Langacker 1987: 385), amely hasonló elven működik. A megértésben fontos a követhetőség, a fogalomról fogalomra való átvezetés, ezért jóval ritkább a tömör nyelvi megformálás, akárcsak a nagyobbtól kisebb felé haladó folyamat felborítása, mint (6)-ban. Itt a rózsza a diófa töve mint helymegjelölés elé kerül, holott általában fordítva lenne a nagyobbtól kisebb, illetve birtokostól birtok felé haladó figyelemirányítás menete.

- (6) *Édesanyám virágos kertjében
Rózsa nyílik diófa tövében,
Annak az egynek szedem a virágot,
Ki az este a rácson átmászott.*
(Szerelmi dalok: 235/2)

A figyelemirányítás itt bemutatott, meghatározott irányú, lépésről lépésre haladó műveletsorozata a népdalokban olyan gyakori szövegkonstruálási mechanizmus, amely sematizálódott, szabályos mintává rendeződött, más néven a szövegtípushoz kapcsolódó forgatókönyv.

Az eddig bemutatott szövegek távolra mutató térdeixist tartalmaztak, mivel ezek elterjedtebbek a népdalokban. A helydeixis prototipikus példánya az *itt* és az *ott*, másodsorban az *ez* és *az*, amelyek „ikonikusan jelölik hangrendjükkel a lokalizáláson belül a kétféle dimenziót, a közel-távol kettősséget” (Laczkó 2008a, l. a deixist formai megközelítésből). A távolra mutató térdeixis funkciója azért is sajátos, mert alapvetően megteremti a háromdimenziós tér kereteit. A tér konstruálásának egy másik módját mutatja a *túl* térjelölő elem (amely névutóként és határozószóként is funkcionál), amely nem csupán egy távoli hely megjelölését, hanem az *ott*, *az*, *azon túl* hármas viszonyát is tartalmazza. Ez egyidejűleg a térnek valamely térbeli elem által való megosztását tartalmazza.

- (7) *Tull a vizèn, Tótországøn,
Szíva terèm a zód ágon,
Szakasztottam, de nem èttem,
Búra terèmtètt az Isten.*
(KV: 275)

A *túl* nyelvi elem határozószóként önmagában is állhat, de leggyakrabban a viszonyító elemmel együtt, névutóként szerepel: *folyón túl*, *erdõn túl*. Mindazonáltal szemantikai szerkezete önmagában tartalmazza a hármas viszonyt, így a következő népdal személy- és térdeixise (*te túl*) kifejtetlenül, de nagyon tömören és lényegileg tartalmazza metaforikusan a szemantikai alaphelyzetet: a „te” („én”-hez közelálló személy) ott van messze, az „én” itt van, és köztük valamilyen elválasztó fizikai tárgy helyezkedik el.

- (8) *Tè túl rózsám, tè túl
A Málnás erdején, a Málnás erdején.
Èn még innen sírok
A bánat mezején, a bánat mezején.*

(KV: 171)

Érdekes azonban, hogy a térdeixis referenciális kiindulópontja nem feltétlenül esik egybe a személydeixis semleges kiindulópontjával.

- (9) *Túl a Tiszán halászegény vagyok én,
Sárga-hátú aranyhalat fogok én.
Kiesik az aranyhal a ritka hálóból;
Én a babám ölelő két karjából.*
(Halászdalok: 7/1)

Ez a jelenség szociális megalapozottságú: a térdeixis kiindulópontja a közösség által elfoglalt terület, amelyre az attól eltávolodó (kiszakadó) egyén állandó referenciapontként tekint. Levinson ezzel összefüggésben megállapítja, hogy a tér deiktikus kiindulópontja lehet többek között szociális tényezők által meghatározott normatív alapú is, amely az otthont jelöli meg referenciális kiindulópontként („home-base”, Levinson 1983: 84). Más szóval a megnyilatkozó a közösség kollektív mentális alapállapotával azonosul. Ennek kiterjesztett és sematizálódott formája a nagyobb földrajzi területek jelölése, ahol a két nagy folyó szerepel referenciapontként.

- (10) *Tiszán innen, Dunán túl,
Túl a Tiszán van egy csikós nyájastul.
Kis pej lova ki van kötve
Szúrkötéllal, pakróc nélkül, gazdástul.*
(Pásztordalok: 4/1)

Végül a természeti jelenetek szempontjából jóval ritkább közelre mutató térdeixisről tesztek néhány megjegyzést. Ez a térbeli viszony, a távolsághoz hasonlóan, szintén metaforizálódhat, egy adott eseményhez való mentális viszonyulást fejezhet ki.

- (11) *Ezt a kerek erdőt vágom én;
Ezt a barna kislányt várom én.
Ez a barna kislány viola;
Én vagyok a vigasztalója.*
(Szerelmi dalok: 217/2)

A közelre mutató *ezt*, *ez* névmások és az *én* személyes névmás állandó ismétlődése az *én* és az *ez* közeli térbeli viszonyát hangsúlyozza. A szintaktikailag is prominens (sorkezdő, illetve sorzáró) deiktikus elemeket az igei személyragok egészítik ki. Az *én-te* kapcsolat helyett megjelenő *én-ez* (élő-élettelen) dichotómia a megnyilatkozó felé tolja a hangsúlyt; az *ez* közelre mutató névmásnak a sok közül egyet kijelölő, azonosító funkciója helyett inkább a figyelemirányítás és a nyomatékosítás, vagyis a felhívó funkció érvényesül. Ehhez társul a jelen idő aktualitást hangsúlyozó szerepe is. A deiktikus centrum körüli viszonylagosan szűk tér a megnyilatkozó mentális (érzelmi) állapotára irányítja a figyelmet.

Sajátos értelmezést kap a közelre mutató névmás kifejtő használata a világgal összefüggésben. (Az alábbi vándorversszak különböző népi műfajokban, sőt a műköltészetben is előfordul, l. Katona 2002: 27–31.)

- (12) *Ez a világ olyan világ,
Mint a mogyorófa-virág:
Sokat ígér, keveset ad,
Amit ad es, keserűt ad.*
(Keservesek: 26/8)

Bár a néphit adott esetben szembeállítja a földi és a másvilágot, a népi líra általam vizsgált műfajaiban ez nem jellemző, ezért a mutató névmás minden bizonnyal nem a két világ közti választást jelöli. Sokkal inkább vonatkozhat a kontextuális, mentális hozzáférhetőségre minden beszédhelyzet-résztevő számára. Tehát itt olyat jelenthet, mint „ez a minket körülvevő, mindannyiunk által ismert, tapasztalt világ, amelyben élünk”.

4. A népdalokban előforduló deiktikus térjelölő elemek közvetlen interakció feltételezéséről tanúskodnak. A térdeixisen belül elsősorban a távolra mutató helydeixis jellemző, amely egy perceptuálisan érzékelhető természeti tárgyra irányítja a figyelmet, amely további dimenziókat és jeleneteket nyithat meg. E művelet lényege tehát a referenciális jelenet térbeli eltávolítása a fiktív figyelmi jelenethez képest. A térdeixis a fizikai térbeli funkción túllépve metaforizálódhat: időviszonyt, szociális és mentális viszonyulást fejezhet ki. A gyakran szövegkezdő, prominens helyzetű deiktikus elem az eltávolítás műveletével fontos szerepet játszik a figyelem irányításában, amely gyakran egyik tárgyról a másikra vagy annak egy részére, birtokosról birtokra, kis lépésekben, láncszerű folyamatként valósul meg; ez a jelenség a vizsgált szövegtípusban gyakori jelentésképzési mechanizmus, séma, forgatókönyv. A távolra mutató térdeixis értelemszerűen a térviszonyok konstruálásában is részt vesz, képes egyetlen nyelvi elemmel a tér olyan felosztását jelölni, amely tömören, metaforikusan megjeleníti a megnyilatkozás kontextuális alaphelyzetét. A térdeixis ritkább, közelre irányuló formája lényegesen más kontextuális helyzetben fordul elő: a tér itt is metaforizálódhat, elsősorban a megnyilatkozó mentális állapotát fejezheti ki.

A fenti vázlatos és csupán részeredményeket ismertető tanulmány pozitív hozadéka két szempontból értelmezhető. Egyfelől hozzájárul a deixis még jórészt hiányzó empirikus vizsgálatainak kiterjesztéséhez (vö. Laczkó 2008a b). Másfelől új szempontot ad a természeti jelenet feldolgozásának leírásához, amely a szövegtípushoz fűződő ismereteket bővíti. Ehhez társul az a személyes kutatói törekvés, amely a népdalok természeti jeleneteiben a tér szemantikai funkciójának átfogóbb tanulmányozását célozza, és amelynek mozaikja lehet a jelen ismertetés.

SZAKIRODALOM

- Bárczi Géza–Országh László (főszerk.) 1978. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Beaugrande, Robert-Alain de – Dressler, Wolfgang 1981/2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie*. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Fischer, Jena.
- Eöry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Evans, Vyvyan 2004. *The Structure of Time. Language, Meaning and Temporal Cognition*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Gernsbacher, Morton Ann–Hargreaves, David 1992. The Privilege of Primacy. In: Payne, Doris L. (ed.): *Pragmatics of World Order Flexibility. Typological Studies in Language*. Vol. 22. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 83–116.
- Katona Imre 2002. *Szépen szóló madárka*. Népdalaink szöveges üzenete. Masszi Kiadó, Budapest.
- KV = Kodály Zoltán–Vargyas Lajos 1991. *A magyar népzene*. A példatárt szerkesztette Vargyas Lajos. (12. kiadás). Editio Musica, Budapest.
- Laczkó Krisztina 2008a. A mutató névmási deixisről. In: Tolcsvai Nagy Gábor–Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 309–47.
- Laczkó Krisztina 2008b. Deixis a virtuális térben. In: Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 80. Tinta Kiadó, Budapest, 212–20.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume I. Mouton de Gruyter, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume II. Stanford University Press, Stanford.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, London.
- Lyons, John 1975. Deixis as the Source of Reference. In: Keenan, E. L. (ed.): *Formal Semantics of Natural Language*. Cambridge University Press, Cambridge, 61–83.
- Ortutay Gyula–Katona Imre (szerk.) 1975. *Magyar népdalok I–II*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Ortutay Gyula 1975. A magyar népdal. In: Gyula–Katona Imre (szerk.): *Magyar népdalok I–II*. Ortutay Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 7–69.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–94.
- Tátrai Szilárd 2008. Narratív távolság – lírai közvetlenség. In: Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 49–55.
- Tátrai Szilárd 2009. A megnyilatkozás fogalmának perspektivikus értelmezése felé. In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 361–70.
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 134: 211–32.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Baranyiné Kóczy Judit
doktorandusz
ELTE Mai Magyar Nyelvi
Tanszék

SUMMARY

*Baranyiné Kóczy, Judit***Text types and deixis: the function of spatial deixis in Hungarian folk songs**

This paper uses a cognitive linguistics approach to investigate the operation of spatial deixis in a group of Hungarian folk songs involving natural scenes. The occurrence of distal spatial deictics in a text initial position presupposes direct interaction between speaker and listener on the one hand, and directs the listener's attention to a perceptually accessible object of nature, opening up new dimensions and scenes in subsequent portions of the text. This operation removes the referential scene from the fictive scene of attention in which spatial relationships may metaphorically refer to the speaker's temporal and socio-cultural distance as well. Spatial deixis, therefore, is an important means of the direction of attention: it often initiates a chain-like process of several redirections of attention, a process that constitutes an important semantic mechanism, or scenario, with respect to folk poetry. The results of the study may contribute to a deeper understanding of natural scenes in Hungarian folk songs.

Keywords: spatial deixis, direction of attention, cognitive linguistics, folk song, folk poetry